

ЧИННИКИ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ БІДНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Здійснено оцінку впливу природних, економічних і соціально-демографічних чинників на формування регіональних особливостей бідності населення України, визначено головні індикатори бідності населення, проведено групування регіонів України за передумовами поширення бідності в Україні.

Ключові слова: бідність населення, чинники розвитку, кореляційний аналіз, групування регіонів.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Україні притаманні численні проблеми як загальнодержавного, так і регіонального масштабів. До їх числа належить проблема бідності населення, яка набула особливої гостроти у 90-х роках ХХ ст. Проте і тепер, попри певні позитивні зрушення у розвитку економіки країни на початку ХХІ ст., вона не втрачає своєї актуальності, особливо у контексті тих кризових процесів, які перманентно виникають в Україні. Наша держава, порівняно з іншими країнами, має свої, специфічні особливості прояву бідності, які значною мірою детермінуються географічними чинниками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблем бідності населення України займається широкий загал науковців. Грунтовні наукові праці із зазначеної проблематики мають Е. Лібанова, М. Соколик, Г. Чепурко, Л. Черенько, Т. Шевчук. В останні роки до вивчення бідності населення як соціальної категорії долучилися суспільні географи, що обумовлюється щонайменше двома обставинами: по-перше, розширенням предметної сфери досліджень географічної науки, по-друге, тим, що регіональні аспекти бідності населення значною мірою визначаються географічними передумовами. Серед представників суспільної географії окремі аспекти бідності населення досліджували І. Мельник, В. Гаєвська, І. Гукалова, Н. Мезенцева. Водночас широкий спектр наукових проблем, пов'язаних з аналізом бідності населення, не знайшов належного відображення ні в суспільно-географічних, ні в соціально-економічних дослідженнях.

Головним завданням даної роботи є визначення науково-змістовної сутності поняття "бідність населення" та встановлення чинників і показників, які мають найбільший вплив на формування регіональних особливостей бідності населення України.

Виклад основного матеріалу. Попри значну кількість наукових досліджень, науковцями досі не сформоване єдине бачення наукової сутності поняття "бідність населення". Однією з головних причин цього є існування різ-

них підходів до визначення бідності населення в економістів, соціологів, географів тощо. Крім того, розрізняють об'єктивну та суб'єктивну, абсолютну та відносну, а також тимчасову та застійну форми бідності населення.

Важливе методологічне значення має також те, які критеріальні межі використовуються для віднесення певних груп населення до категорії бідних. Це можуть бути або існуючі в країні пересічні соціальні стандарти, або мінімальні норми споживання товарів і послуг.

Аналіз існуючих трактувань дефініції "бідність населення" дає підстави визначити такі її головні інваріантні ознаки: 1) соціально-економічне і соціокультурне явище, що відображає стан буття населення); 2) соціальне явище та соціальний процес, особливий спосіб і стиль життя, норма поведінки, що передаються із покоління у покоління; 3) відсутність можливостей для реалізації базових або елементарних людських потреб в освіті, медичному забезпеченні, якісному харчуванні; 4) неможливість внаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу.

Алгоритм дослідження бідності населення включає кілька взаємопов'язаних процедур, серед яких особливе місце посідає вивчення чинників, які обумовлюють неоднорідність її прояву на теренах України. Оцінка впливу різних чинників на регіональні аспекти бідності населення потребує аналізу двох груп показників: 1) тих, що відображають дію самих чинників; 2) тих, які презентують бідність як соціально-економічне явище.

При формуванні системи чинників, індикаторів і показників важливо враховувати особливості існуючої статистичної звітності. Найоб'єктивнішим був би підхід, якби регіональні аспекти бідності визначалися на рівні адміністративних районів. Однак багато показових індикаторів бідності обліковуються лише на рівні регіонів. Йдеться наприклад про доходи та витрати населення, їх структуру, які визначаються на основі статистичного обстеження домогосподарств у розрізі регіонів.

Оскільки бідність населення є складним, багатоаспектним явищем, його поширення, регіональні відмінності визначаються сукупною дією багатьох чинників. Вважається, що найпомітніший вплив на бідність населення

мають природні, структурно-економічні та соціально-демографічні чинники. Кожен із них, у даному дослідженні, відображається відповідною системою індикаторів і показників (рис.1).

Рис. 1. Система показників для оцінки впливу різних чинників на регіональні особливості бідності населення України

У світовій практиці для “презентації” бідності населення використовується дуже багато різнопланових показників. У даній роботі інтегральним індикатором бідності було обрано показник номінальних доходів населення України на одну особу.

Інформаційною базою роботи слугували дані Державної служби статистики України, результати статистичного обстеження домогосподарств населення за 2005-2010 рр.

Оцінка чинників потребує коротких теоретичних викладок щодо особливостей їх впливу на формування регіональних аспектів бідності населення України.

Природні чинники впливають на поширення бідності населення опосередковано, насамперед через рівень забезпеченості різних територій природними ресурсами – земельними, водними, мінеральними, лісовими тощо. Наприклад наявність певних видів мінеральних ресурсів, є основою для розвитку у регіонах Донбасу та Придніпров’я таких галузей як вугільна промисловість, чорна металургія, теплова енергетика, тобто тих галузей економіки країни, які на сьогодні мають досить значні масштаби розвитку і вищі показники оплати праці. Саме цим пояснюється лідерство Донецької, Дніпропетровської областей за рівнем оплати праці та загальними доходами населення.

Натомість ті регіони України, які мають незначні запаси мінерально-сировинних ресур-

сів, або вирізняються низькою їх територіальною різноманітністю, мають менші можливості для реформування структури економіки, для подолання кризових процесів, а, відповідно, і для диверсифікації доходів населення. Серед регіонів України найменшим сумарним природно-ресурсним потенціалом володіють Чернівецька, Рівненська, Волинська області, які характеризуються і найнижчими доходами населення.

Крім мінеральних, на структуру доходів населення помітний вплив мають також земельні ресурси. Так склалося, що саме земельні ресурси посідають провідне місце у структурі природно-ресурсного потенціалу більшості регіонів України. Особливо високою є їх питома вага у Вінницькій, Одеській, Тернопільській та Хмельницькій областях. Зазвичай у тих областях, де домінуючими є земельні ресурси, у структурі їх економіки провідну роль відіграє сільське господарство, у якому рівень заробітної є одним із найнижчих в Україні. Поряд з цим, якість земельних ресурсів значною мірою визначається ґрунтовим покривом. На більш родючих ґрунтах можливості для розвитку аграрного сектора є більш сприятливими, що позитивно позначається на доходах сільського населення. Це чітко проявляється на внутрішньорегіональному рівні, особливо у тих областях, території яких розміщуються у різних природних зонах. Наприклад різниця у доходах сільських мешканців північних (поліських)

і південних (лісостепових) адміністративних районів Чернігівської області визначається неоднаковою цінністю саме сільськогосподарських угідь.

Структурно-економічні чинники вирізняються багатоаспектністю впливу на поширення бідності населення, а тому для їх характеристики використовувався широкий набір показників. Вони мають значну територіальну диференціацію в межах України. Наприклад найбільшими значеннями валового регіонального продукту на одну особу вирізняються Київська, Донецька, Дніпропетровська, Харківська області, а тому у них склалися і найвищі доходи населення. На протилежному полюсі знаходяться Тернопільська та Чернівецька області, у яких душевий показник валового регіонального продукту у чотири рази менший, ніж у Київській області.

Ураховуючи ту обставину, що рівень заробітної плати в сільському господарстві значно нижчий, ніж у промисловості можна передбачити, що у тих регіонах, де сільське господарство є провідною галуззю економіки, де зайнята значна частина населення, доходи громадян будуть нижчими. До таких регіонів України відносяться Вінницька, Волинська, Житомирська, Кіровоградська, Тернопільська, Херсонська області.

Помітний вплив на бідність населення мають фінансові показники, зокрема рівень самофінансування регіону, які мало використовуються у суспільно-географічних дослідженнях. Чим більшими є власні доходи бюджету регіону, тим ширшими є його можливості щодо соціальних виплат, пенсій. Як і у випадку із загальноекономічними показниками, регіони України суттєво диференціюються за рівнем фінансової самозабезпеченості. У таких областях як Дніпропетровська, Донецька, Київська, Полтавська рівень самофінансування перевищує 75%, натомість у Волинській, Тернопільській та Чернівецькій областях він становить менше 35%.

Серед узагальнюючих показників розвитку аграрного сектора особливе місце посідає структура виробництва сільськогосподарської продукції. У 90-х роках ХХ ст. вона зазнала радикальних змін, головна з яких полягає у суттєвому зростанні частки селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції. Таке явище окремі науковці називають архаїзацією економіки. Це була вимушена дія, оскільки у сільських жителів не було іншої можливості забезпечити своє виживан-

ня. Найбільше постраждали від економічної кризи ті регіони, де була вищою частка аграрного сектора у структурі економіки. У цих регіонах і на сьогодні рівень архаїзації сільської економіки є найвищим. До них належать Волинська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області.

Загальновідомо, що не тільки в Україні, а і в інших країнах перехідної економіки, спостерігається тісний зв'язок між демографічними характеристиками населення та ризиками настання бідності. До найбільш вразливих верств населення належать люди старших вікових груп, сім'ї з дітьми, безробітні громадяни тощо. При цьому демографічні передумови подекуди виходять на передній план серед інших чинників, які впливають на рівень матеріального добробуту родини та на ситуацію з бідністю.

В Україні упродовж багатьох останніх років утримується складна демографічна ситуація, відображенням чого є від'ємні значення показника природного приросту населення. Лише у трьох регіонах України число народжених переважає число померлих. Найбільш гостра демографічна ситуація склалася у північно-східних регіонах країни, зокрема у Чернігівській (-10,5%), Сумській (-8,9%), Полтавській (-8%) та Харківській областях, де частка осіб старших вікових груп становить близько 27%. Це безперечно позначається на особливостях доходів населення, а відповідно, і на формуванні його бідності.

У тих регіонах України, де демографічна ситуація є кращою, де у сім'ях більша кількість дітей, виникає інша загроза бідності, оскільки домогосподарства з двома і більше дітьми є потенційно бідними. Якщо поява у домогосподарстві хоча б одного безробітного підвищує ризик бідності на 12,4%, то наявність дітей – на 29,7% [1].

Безробіття вже давно належить до числа визначальних чинників бідності населення. За даними обстеження домогосподарств, внесок цього показника у загальний рівень бідності населення становить 10,3%, а рівень бідності домогосподарств, де є хоча б один безробітний складає 45,4%. Серед регіонів України найвищими значеннями показників безробіття вирізняються Вінницька, Рівненська, Сумська, Тернопільська та Чернігівська області.

Ще за часів СРСР існувала відмінність у доходах жителів великих і малих поселень, міського та сільського населення. У сучасний період ці відмінності посилюються, особливо по

лінії “місто-сільська місцевість”. Через особливості структури зайнятості населення доходи сільських мешканців є нижчими, ніж міських. Частка міського населення в Україні становить 67%. У шести регіонах України переважають сільські мешканці (Рівненська, Івано-Франківська, Закарпатська, Вінницька, Тернопільська та Чернівецька області), а відповідно, можна передбачити, що у них доходи населення будуть нижчими.

Проведений вище аналіз особливостей впливу окремих чинників на формування бідності населення не дає відповіді на питання – які ж із них є найвагомішими. Визначити це можна на основі використання економіко-статистичних методів, наприклад кореляційного аналізу.

Кореляційний аналіз дозволяє встановити наявність взаємозв'язку між показниками, визначити силу та напрямок їх взаємодії. До наукового аналізу було залучено 24 показники (рис. 1), із яких 23 характеризували дію чинників, а один – номінальні доходи населення на одну особу. У результаті обчислень було отримано матрицю 24x24 показники коефіцієнтів парної кореляції. Загальний масив інформації потребує введення обмежень, зокрема визна-

чення значущості кореляційних зв'язків. До подальшого аналізу залучалися лише ті показники, де величина коефіцієнта кореляції становила $r \geq |0,45|$.

Як показали результати кореляційного аналізу, регіональні особливості бідності, індикатором якої було обрано душевий показник доходів населення, найбільше залежать від структурно-економічних, меншою мірою – від соціально-демографічних чинників. Серед індикаторів природного чинника найпомітніший вплив має лише показник частки регіону у структурі природно-ресурсного потенціалу регіону (X_1).

Із 12 показників, які презентували структурно-економічний чинник, значущими виявилися вісім. Найтіснішу кореляційну залежність із доходами населення мають показники душевого валового регіонального продукту ($r=0,95$), обсяги реалізованої промислової продукції на одну особу ($r=0,84$), обсяги інвестицій в основний капітал ($r=0,74$) та частка зайнятих у сільському господарстві ($r=-0,77$). Причому з останнім показником кореляційна залежність має зворотній зв'язок, тобто чим вищою є частка зайнятих у сільському господарстві регіону, тим нижчими є доходи населення.

Таблиця 1.

Величина показників кореляційної залежності між доходами населення та природними, структурно-економічними і соціально-демографічними чинниками

X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	X_9	X_{10}	X_{11}	X_{12}
0,52	-0,17	-0,14	0,08	0,95	0,17	-0,37	0,84	-0,49	0,42	0,48	0,74
X_{13}	X_{14}	X_{15}	X_{16}	X_{17}	X_{18}	X_{19}	X_{20}	X_{21}	X_{22}	X_{23}	X_{24}
0,72	0,54	-0,77	-0,34	-0,81	0,57	-0,42	-0,31	-0,27	0,27	0,44	1,00

Дещо несподіваною виявилася відносна низька залежність між доходами населення та показниками демографічного чинника. Причиною цього є, з одного боку, той факт, що доходи населення представлені лише одним показником, з іншого, до демографічного чинника, через обмеженість статистичної бази, увійшли не всі найвагоміші показники. Фактично значущими, із залучених до аналізу, виявилися два показники – частка сільського населення ($r=-0,81$) та щільність населення ($r=0,57$). Як із часткою зайнятих у сільському господарстві, залежність між питомою вагою сільських жителів і доходами населення також виявилася зворотною.

Таким чином, проведений кореляційний аналіз підтвердив теоретичні припущення про залежність між окремими групами показників, про визначальну роль саме економічних чин-

ників у формуванні регіональних особливостей бідності населення.

Водночас визначенням кореляційної залежності оцінка чинників, що впливають на бідність населення, не завершується. Для суспільно-географічного дослідження важливо встановити просторові відмінності у передумовах для її поширення.

Основою для проведення групування регіонів України за передумовами формування бідності населення стали часткові інтегральні індекси, які визначалися як сума нормованих значень показників, що представляли три вищезазначені чинники.

Сам процес групування проводився на основі кластерного аналізу. Усього було виділено чотири кластери (групи регіонів), які представлені на рис. 2.

Першу групу регіонів сформували Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська та

Черкаська області. Вони характеризуються приблизно однаковими значеннями часткових

інтегральних індексів усіх трьох чинників.

Рис. 2. Групування регіонів України за передумовами для поширення бідності населення

Другу групу регіонів склали переважно північні та частково західні області України – Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Житомирська, Чернігівська, Сумська та Кіровоградська. Головними чинниками бідності населення у цих регіонах є відносно обмежені запаси мінерально-сировинних ресурсів, низька якість сільськогосподарських угідь, несприятлива, за винятком Львівської та Івано-Франківської областей, вікова структура населення.

До третьої групи увійшли регіони Поділля, Закарпаття, Волинь, а також АР Крим і Херсонська область. У цих регіонах загроза бідності є найбільш реальною, а головним чинником цього є низький рівень їх економічного розвитку.

Четверту групу сформували найбільш розвинені в соціально-економічному плані регіони – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська та Полтавська області. Вони мають найвищі значення часткових інтегральних індексів основних чинників. Ці регіони характеризуються високим рівнем економічного розвитку, урбанізованості, значними обсягами промислового виробництва тощо. У них загроза поширення бідності є найменшою.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз чинників, що визначають особливості формування регіональних аспектів бідності населення України дає підстави сформулювати такі

висновки.

1. Формування регіональних аспектів бідності населення України визначається сукупною дією кількох чинників, головними з-поміж яких є природні, структурно-економічні та соціально-демографічні. Кожен із зазначених чинників може бути відображений системою відповідних показників.

2. Проведений кореляційний аналіз показав, що на регіональні особливості доходів населення, які є своєрідним індикатором бідності, найсуттєвіший вплив мають такі показники як рівень забезпеченості регіону природно-ресурсним потенціалом, душеві показники валового регіонального продукту та виробництва промислової продукції, обсяги інвестицій в основний капітал і щільність населення. Кореляційна залежність між даними показниками і доходами населення є додатною, тобто чим вищими є значення цих показників, тим вищими є доходи населення, а, відтак, менші можливості поширення бідності.

3. Зворотній вплив на доходи населення мають показники частки зайнятих у сільському господарстві регіону та частка сільського населення. Це дає підстави констатувати, що загроза поширення бідності тісно пов'язана із різними аспектами сільського сектора.

4. В Україні можна виділити чотири групи регіонів із різними передумовами для поширення бідності населення. Найвищі загрози

формування бідності населення склалися в областях Поділля, Закарпатті, на Волині, меншою мірою у північних регіонах України. Причиною цього є несприятливе поєднання економічних і демографічних чинників, зокрема до-

мінування аграрного сектора у структурі їх економіки, висока частка сільського населення, значна питома вага осіб старших вікових груп.

Література:

1. Черенько Л. М. Регіональні чинники бідності / Л. М. Черенько // [Електронний ресурс]: режим доступу: http://geodidakt.ucoz.ru/_ld/0/12_Regionalni_Chyn.pdf

Резюме:

Барановский Н.А., Андрущенко Н.Г. ФАКТОРЫ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ БЕДНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ.

Осуществлено оценок влияния природных, экономических и социально-демографических факторов на формирование региональных особенностей бедности населения Украины, определены главные индикаторы бедности населения, проведено группировку регионов Украины за предпосылками распространения бедности в Украине.

Ключевые слова: бедность населения, факторы развития, корреляционный анализ, группировка регионов.

Summary:

Baranovsky N.A., Andruschenko N.H. FACTORS DEFINING REGIONAL PECULIARITIES OF POVERTY OF UKRAINIAN POPULATION.

The estimation of the influence of natural, economic and socio-demographic factors on the formation of regional peculiarities of poverty of Ukrainian population is accomplished; the main indicators of poverty of population are defined; the grouping of Ukraine's regions according to the prerequisites of poverty diffusion in Ukraine.

Key words: poverty of population, factors of development, correlation analysis, grouping of regions.

Рецензент: проф. Іщук С.І.

Надійшла 09.01.2011р.